

ҚОРАҚАЛПОҚ АДАБИЁТИ БАХТИЁР НАЗАРОВ НИГОҲИДА

*Гуландом Қурамбоева
Тошкент давлат тиббиёт университети
Ўзбек ва хорижий тиллар кафедраси
профессори, филология фанлари доктори*

Ҳаётда шундай инсонлар бўладики, билими, илми, амали, юриш-туриши, яшаш тарзи билан барчага ўрнак. Бундай инсонлар гарчи бу дунёни тарқ этсалар ҳам, уларнинг яратиб кетган илмий-адабий мактаби илмга ташна қалб соҳиблари учун доим таълим-тарбия ўчоғи вазифасини ўтайверади. Умрини адабиёт илмига бахшида этган устоз, ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигининг йирик вакилларида бири, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, академик Бахтиёр Назаров мана шундай серқирра фаолияти билан ўзига хос мактаб яратган олим эди.

Б.Назаровнинг эълон қилган китоблари, мақолалари адабиётшунослик ва танқидчилик соҳасининг салмоқли ютуқлари тарзида баҳоланганини жамоатчилик яхши билади. У дунёқараши уфқи кенг, тафаккури чуқур, жаҳон ва қардош халқлар адабиётини ҳам пухта биладиган олимлар қаторида туради.

Б.Назаровнинг тадқиқотчилик фаолиятида Марказий Осиё адабиётлари ўрганилган илмий изланишлар бир туркум. Қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, тожик ва бошқа миллий адабиётларнинг атоқли сўз усталари ижоди ҳамиша олим эътиборида бўлиб келган ва асарлари тўғрисида мунтазам ўз сўзини айтиб борган. Жумладан, муаллиф мумтоз ва замонавий қорақалпоқ адабиётига кўпроқ қизиққан, биринчи навбатда, Бердақ ва Ажиниёз, Тўлепберген Қайпбергенов ва Ибройим Юсупов каби шоир ва ёзувчилар ижодига бағишланган тадқиқотлари шу йўналишда бўлиб матбуотда, илмий-адабий тўпламларда босилган. Олим фаолиятининг қорақалпоқ адабиёти билан боғлиқ

баъзи қирралари тўғрисида ўзбек адабиётшунослигида айрим фикрлар айтилган. Масалан, профессор К.Қурамбоевнинг “Етук адабиётшунос, мохир танқидчи”, “Бахтиёр Назаровнинг назари” сингари мақолаларида мавзу қисман ёритилган.

Буюк қорақалпоқ шоири Бердақ ижоди Б.Назаровни энг кўп қизиқтирган. Шу боисдан ҳам шоир ҳақида кўп мақолалар ёзган, назаримизда. Шоирнинг “Замон лочини”, “Иқбол келармикин бизнинг элларга”, “Замонларга ҳамнафас сўз”, “Халқпарвар шоир”, “Қорақалпоқ халқининг улуғ шоири” номли мақолалари бевосита Бердақ ижоди таҳлиliga қаратилгани билан диққатга сазовор. “Яхши сўз яқинлатар эл орасини”, “Ажиниёзнинг адабий мероси”, “Қорақалпоқнинг улкан сўз устаси” мақолалари, олимнинг қорақалпоқ мумтоз адабиёти, буюк шоирлар ижодини яхши билиши, янгича талқинларда, ўзбек олими нуқтаи назаридан ўзига хос баҳолагани эътиборли.

Тилга олинган мақолалар орасида Бердаққа бағишланган “Қорақалпоқ халқининг улуғ шоири”¹ мақоласи кўпроқ диққатимизни тортди. Мақола кенг кўламда ёзилган. Шоир ижодининг бирор қатлами таҳлилдан четда қолган эмас. Бердақнинг Бердақ шоир бўлиб шаклланишига таъсир кўрсатган омиллар: ижтимоий тарихий шароит, адабий муҳит, маънавият ва маърифат жабҳаларидаги хилма-хил кўринишлар, ижтимоий-сиёсий тузумнинг қиёфасини белгилайдиган бошқада унсурлардан келиб чиқиб, муаллиф Бердақ ижодига ёндашади, лирикасига хос хусусиятларни аниқлайди. Яъни Бердақ ва халқ, халқ ва Бердақ тушунчалари шоир ижодининг мазмун-моҳиятини ташкил этиши, бу уйғунлик негизида халқчиллик ғоялари акс этгани, энг асосийси, бу концепциялар Бердақ реализмининг чуқурлаштирган омиллар экани айтилади. Бердақ лирикаси ҳаёт билан оҳангдошлиги,

¹ “Ўзбек тили ва адабиёти” журнаli, 1999. 1-сон

қорақалпоқ адабиётида реалистик тенденцияларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида муҳим аҳамият касб этгани ҳақидаги муаллиф фикрлари мантиқан асосли. Шоир ижодининг халқчиллиги бўйича қорақалпоқ адабиётшунослари ҳам, ўзбек адабиётшунослари томонидан ҳам кўп фикрлар айтилган, ёзилган. Лекин Б.Назаровнинг шоир ижодининг халқчиллиги ҳақидаги мана бу фикри ҳеч бир бердақшунос ишларида шундай мазмунда учрамайди: “Бердақ асарларида қорақалпоқ халқининг турмуш тарзи, урф-одати, халқ характери, руҳияти, тарихи, тили, илмий тафаккури, анъаналари, орзу-умидлари, жўғрофияси, давлатчилигининг шаклланиш қирралари ва бошқа кўпдан-кўп хусусиятлар ўзининг ёрқин, теран ва ранг-баранг бадиий ифодасини топадики, бундай мукамаллик ҳар бир халқ, ҳар бир миллатнинг энг буюк санъаткориғагина насиб этган. Бердақ ўз ҳаётлик чоғидаёқ халқнинг тили ва дили даражасига кўтарила олган ана шундай буюк сиймо эди.”¹

Агар эътибор берган бўлсангиз, Бердақ ижодининг бундай серкўлам ва сермаъно ижод олами, бадиий-эстетик салоҳияти, комиллиги бу даражада таърифланмаган эди. Шоир меросини яхши билган, талант қирраларини теран идрок эта олган олимгина шу хилда фикрлашга, хулоса чиқаришга қодир бўлса керак. Мақоланинг бир жойида муаллиф “*Халқчиллик гоёси Бердақ асарларида кураш, ҳақиқатдан тоймаслик, ёвузлар олдида бўйин эгмаслик, керак бўлса, бу йўлда жонини фидо қилишдан ҳам қайтмаслик сингари конкрет мақсадлар билан тўйингандир*” деб ёзадики, бу, чиндан ҳам, шоир лирикасининг курашчанлик пафосига берилган илмий баҳодир.

Бердақ ўз халқи тарихини яхши билган том маънода тарихчи-ижодкор эди. Тарихни бадиий гавдалантириш шоир ижодининг етакчи мавзуларидан бирига айланиши бежиз эмас. Тарихий ҳақиқатдан бадиий ҳақиқат яратиш

¹ Б.Назаров. Қорақалпоқ халқининг улуг шоири. “Ўзбек тили ва адабиёти” журналы, 1999. 1-сон

анча мураккаб жараён. Лекин Бердақ бу масалада ишончли ва муваффақиятли қалам тебратишга эришди. “Омонгелди”, “Ойдўс бий”, “Ерназар бий” дostonлари тарихий мавзуни ҳаққоний ёритишдаги шоирнинг улкан ютуғи бўлди. Мақолада ватанпарварлик ва қаҳрамонлик ғоялари улуғланган мазкур дostonлар, Омонгелди, Ерназар бий, Ойдўс бий образларининг тарихий ҳақиқатга мослиги, шоирнинг тарихий асар яратишдаги маҳорати муносиб баҳоланади.

“Шажара” Бердақнинг қорақалпоқ халқининг келиб чиқиши, тарихий йўли ва Марказий Осиё халқлари билан ҳамкорлиги алоқалари ёритилган комусий асар. Муаллиф бу асарга кенгрок тўхтайди. Баёнийнинг худди шундай характердаги “Шажараи Хоразмшоҳий” асари билан Бердақнинг “Шажара”сини қиёслайди. Гарчи, икки асар ҳам шаклан ўхшаса-да: бир давр, бир муҳит маҳсули саналса-да, ҳар бир асарда тарихий ҳақиқат ўзига хос. Бердақ ўз даври, ўз ҳаёт шароитидан келиб чиқиб мавзуга ёндашган бўлса, Баёний Хоразм хонлиги билан боғлиқ воқеаларни, ўша замоннинг тарихий манзарасини бадий ифодалагани асарларни ўзаро ажратиб турадиган жиҳатлар эканлиги мақолада яхши изоҳланган.

Тадқиқотда Бердақ ижодининг яна бир ўзига хос қиррасига диққат қаратилади. Яъни Бердақ билим, маърифат бобида ҳам кучли шахс бўлгани айтилади. Бу фикр шоирнинг жаҳон тафаккури олами, маданияти, адабиётини яхши билгани, асарларида Арасту, Афлотун, Аттор, Бедил, Фирдавсий, Навоий, Фузулий, Махтумқули, Хорун-ар-Рашид, Искандар Зулқарнайндок исмларнинг бот-бот учраши билан изоҳланади. Дарҳақиқат, булар Бердақнинг мушоҳада уфқи кенглигидан дарак беради. Шоир асарларида Едиге, Алпомиш, Баҳром, Гуландом каби бадий қаҳрамонларнинг учраши ҳам Бердақ дунёқараши ва фикр доирасининг ранг-баранглиги ифодасидир.

Бердақ анъаналари бугунги қорақалпоқ адабиётида ҳам давом этаётгани, ривожлантирилаётгани Ж.Оймирзаев, Т.Қайпбергенов, И.Юсуповларнинг асарлари мисолида кўрсатилади. Б.Назаров Бердақнинг буюклиги ҳақида гапириб, шоирни *“ўз даврининг лочинларидан бири”* деб таърифлайди. Мақолада бундай ибратли фикрлар кўп, айримларигагина муносабат билдирдик. Умуман, ушбу мақола ўзбек адабиётшунослигида Бердақ ижоди тўғрисида ёзилган тадқиқотларнинг энг сараларидан бири. Фақат таҳлилга жалб қилинган ушбу мақолагагина эмас, олимнинг Бердақ ижодига бағишланган юқорида номлари тилга олинган барча мақолалари ҳам Бердақ ижодига қизиқувчиларни шоирнинг ўлмас мероси билан тўлиқроқ таништиришда, ижодини Ўзбекистонда оммалаштиришда катта аҳамиятга эга.

Б.Назаров Бердақнинг Қорақалпоғистонда турли йилларда нишонланган юбилей тантаналарида қатнашган эди. Илмий-назарий анжуманларда “Бердақ буюк шоир”, “Халқ орзуларининг куйчиси” мавзуларида маърузалар қилгани маълум. Олимнинг Ўзбекистон радиоэшиттиришлари ва телекўрсатувларида “Бердақ ўғитлари ёшларга ўрناк”, “Бердақ ижодининг бугунги аҳамияти” деган мавзулардаги суҳбатлари уюштирилган. Шоирнинг ўзбек тилида нашр этилган “Танланган асарлар”и Бахтиёр Назаров сўзбошиси билан чоп этилганига гувоҳмиз.

Қорақалпоқ ёзма адабиётининг атоқли шоирларидан яна бири Ажиниёз Қўсибой ўғли ижоди ҳам Б.Назаров томонидан катта ихлос ва ҳавас билан ўрганилган. Ажиниёз XIX аср қорақалпоқ адабиётида, аввало, Шарқ адабиёти анъаналарини давом эттирган, мумтоз шеърят намуналарини яратиб, адабиётда янги йўналишни бошлаб берган, ғазал, мухаммас каби шеърини шаклларда қалам тебратиб танилган шоирдир. Б.Назаровнинг “Яхши сўз яқинлатар эл орасин”, “Ажиниёзнинг адабий мероси” мақолаларида шоир

лирикасининг етакчи ғоялари, бадий сўз санъатидан фойдаланиш маҳорати, адабий меросининг жанр табиати, ҳар хил адабий шаклларда шеърлар ёза олиш таланти мисолларда яхши асосланган. Ажиниёз бошқа қорақалпоқ мумтоз шоирлардан фарқли ўлароқ, том маънода лирик шоир эканлиги, бадиият бобида, мумтоз шеърӣ санъатлардан фойдаланишда, лирик қаҳрамон туйғуларини табиӣ чизишда бетакрор шоирлиги мақолаларида яхши ёритилган. Яхшиликни, эзгуликни сўз санъати орқали куйлаб ўтган сўз зарғари Ажиниёзнинг адабий мероси авлодларга хизмат қилиши ҳақидаги фикрлар ўзбек адабиётшуноси назаридан қаралса, янгича акс садо беради.

Умуман, Б.Назаровнинг Бердақ ва Ажиниёз ижодига бағишланган ҳамма мақолалари олимнинг бу икки улуғ шоир меросини ҳар томонлама мукамал билганидан, ижод сирларини теран идрок этиб, таҳлил юритганидан далолат беради. Муҳими, бу тадқиқотлар икки қардош халқ адабиётшунослигининг ўзаро тажриба алмашуви, Бердақ ва Ажиниёз адабий фаолияти билан ўзбек китобхонларини таништиришда ҳам амалий аҳамиятга эгадир.

Муаллифнинг мумтоз қорақалпоқ адабиётига бағишланган яна бир мақоласи бор. Мақола “Қорақалпоқ мумтоз шеъриятининг шаклланиши ва тараққиёт жараёнлари” деб номланади. Тадқиқотда қорақалпоқ мумтоз шеъриятининг ривожланиш босқичлари, ғоявий-бадий хусусиятлари мисолларда илмӣ асосланади. Ўзбек олими нуқтаи назаридан янги қарашлар илғари сурилади. Умуман, Б.Назаровнинг қорақалпоқ мумтоз адабиёти, мумтоз шоирлари ижодига бағишланган барча тадқиқотлари олимнинг қардош халқ адабиётини анча муфассал билганидан, профессионал даражада илмӣ фикр айта олиш салоҳиятидан далолат беради.

Б.Назаров замонавий қорақалпоқ адабиётининг ҳам билимдонларидан бири эди. Олимнинг Ўзбекистон Қаҳрамонлари Т.Қайпбергенов ва

И.Юсуповлар ижоди тўғрисидаги тадқиқотлари фикримизга далил. Қорақалпоқ адабиётшунослигида бу адиблар ижоди бўйича кўп илмий ишлар ёзилган, диссертациялар ҳимоя қилиниб, китоблар ҳам нашр этилди. Ўзбек олимларининг мавзуга яна мурожаат этишида қандай зарурат бор эди? - деган савол туғилса ажабмас. Гап шундаки, адиблар, айниқса, Т.Қайпбергенов аллақачон ўз адабиёти доирасидан чиқиб, дунёга танилганига анча йиллар бўлди. Масалан, ёзувчи асарлари Ўзбекистонда жуда машҳур. Деярли ҳамма роман ва қиссалари ўзбек тилига ўгирилган. Бугун Т.Қайпбергенов номини эшитмаган, асарларидан беҳабар китобхон жуда кам топилса керак. Ҳатто, таниқли ўзбек олимларидан бири П.Шермухамедов Т.Қайпбергенов ижодига бағишланган “Ёзувчи дунёси” деган монография ҳам нашр эттирди. Шундай экан, ўзбек халқи, китобхонлари орасида машҳурлик қозонган ёзувчи ижоди ҳақида ўзбек адабиётшуносларининг тадқиқот яратишига табиий жараён деб қарамоқ керак. Б.Назаровнинг “Марказий Осиё халқлари ва адабиёти тараққиётида Тўлепберген Қайпбергенов ижодининг аҳамияти”¹ номли мақоласи айни ҳозирги куннинг тадқиқоти бўлди.

Мақоланинг номланишига эътибор беринг. Унинг долзарблиги, янгилиги ҳақидаги фикр дарров ҳаёлингиздан ўтади. Ўзбек адабиётшунослигида ҳам, ҳатто қорақалпоқ адабиётшунослигида ҳам ҳозиргача Т.Қайпбергенов ижоди Марказий Осиё адабиётлари билан қиёсланиб ўрганилган эмас. Мавзу адабиётшуносликда очиқ турган “қўриқ” десак хато бўлмас.

Бундай мавзуда тадқиқот ёзиш учун фақат бир адабиётни билиш етарли эмас. Таҳлилга тортилган Марказий Осиёдаги барча адабиётларни ҳам ўрганиш талаб этиларди. Б.Назаровнинг билим даражаси, илмий салоҳияти, тажрибаси нафақат тилга олинган адабиётларни, балки қиёсланиши

¹ “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 2009. 4-сон

режалаштирилган алоҳида-алоҳида ижодкорлар асарларини ҳам мукаммал билгани тадқиқотнинг муваффақиятини таъминлагани ҳақиқат. Муаллиф “Қорақалпоқ достони” трилогияси тўғрисида муфассалроқ тўхтайди. Маман, Ойдўс, Ерназар образлари, уларнинг мураккаб зиддиятли ҳаёт ва кураш йўллари мисолларида *“халқнинг деярли уч аср давомидаги ўтмишини тарихий ҳақиқат сифатида тиклади. Тўзғиб ётган, турли-туман, гоҳ ўзаро зид, гоҳ афсонавор руҳда бўлган маълумотларни бир бадиий тизимга сола олди, уларни бадиий ҳақиқатга айлантирди”*, деб ёзадики бу талқин олимнинг эпопеянинг туб моҳияти ва мақсадини, ёзувчининг тарихий ҳақиқатни бадиий ҳақиқатга айлантиришдаги услубий ўзига хослигини юқори баҳолагани белгисидир. Бу фикрлар маълум маънода Т.Қайпбергенов қаламига мансуб тарихий мавзудаги романларининг Марказий Осиё халқлари ва адабиётлари учун ҳам долзарблигига ишора эди. Бу хулоса Т.Қайпбергеновдек атоқли сўз санъаткорини вояга етказган қорақалпоқ халқи ва адабиёти учун ҳам фахр ва ифтихордир.

Энди икки оғиз сўз И.Юсупов ижоди хусусидаги мақолалар ҳақида. Бу шоир ҳам ўзбек китобхонларига яхши таниш. Кўплаб шеърий тўпламлари ўзбек тилида босилиб чиқди. Б.Назаров “Мунаввар шоир” мақоласида И.Юсуповнинг Бердақ анъаналарини давом эттиргани ҳақида сўз юритса, “Шоирнинг ойдин йўли”да шоирнинг ижодий фаолияти тадрижий асосда таҳлил қилинади, қатор назмий асарлари анъана ва ўзига хослик аспектида ўрганилади. Шоир шеъриятига хос қорақалпоқ колоритининг бадиий талқини, халқона ифода усули, Шарқ адабиётига муносабати, умум шеъриятига хос образлилик, халқ тилига яқинлик сингари фазилатлар бадиият унсурлари сифатида таҳлил этилади. И.Юсупов шеъриятини безаб турадиган фалсафий теранлик, ўта халқчиллик, мисралар бағрига яширинган халқона ҳикматлар, донишмандлик билан айтилган фикрлар шоир

шеърятининг халқ орасида жуда оммалашишига сабаб бўлган омиллар тарзида характерланади ва шу негизда шоирлик маҳорати таърифланади. Мақолалар ўзбек ўқувчиларини И.Юсупов ижоди билан яқиндан таништиришда амалий аҳамиятга эга.

Б.Назаров Қорақалпоғистондаги илм-фан тараққиётига ҳам ҳисса қўшган ўзбек олимларидан бири эди. У қатор қорақалпоқ адабиётшуносларининг номзодлик ва докторлик диссертацияларига расмий оппонентлик қилди. Олимнинг илмий раҳбарлигида Қорақалпоғистонлик ёшлар номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилишди. Б.Назаровнинг масъул муҳаррирлигида ёки у берган тақризлар асосида қорақалпоқ адабиётшунослигига доир китоблар, монографиялар чоп этилди.

Серқирра ва сермахсул атоқли адабиётшунос-танқидчи Бахтиёр Назаров ҳаёт бўлганида бугун 80 ёшни қарши олган бўларди. Олим умрининг сўнгги кунларигача Қорақалпоғистон, қорақалпоқ адабиёти ва ижодкорлари билан алоқаларни, дўстона муносабатларни сақлаб келди. Олим қорақалпоқ адабиётига катта қизиқиш ва ҳурмат билан яшаб ўтди. Унинг Бердақ, Ажиниёз, И.Юсупов, Т.Қайпбергенов ижодлари тадқиқи мисолида бу эътироф ва ҳурматнинг ифодасини кўрдик. У қорақалпоқ адабиёти ва адабиётшунослигининг том маънодаги дўсти, моҳир тадқиқотчиси эди.

Курамбоева Гуландом Каримбоевна, филология фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат тиббиёт университети Ўзбек ва хорижий тиллар кафедраси ўқитувчиси

+998 90 928 81 09

gkurambayeva75@gmail.com

